

SOVET DAVRIGACHA BO'LGAN QORAQALPOG'ISTON ZIYOLILARINING SHAKLLANISH SHART-SHAROITLARI VA DASTLABKI KO'RINISHLARI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19367132>

Aminov Rahmatjon Iskandar o'g'li

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali

Qoraqalpog'iston Respublikasining intellektual salohiyati shakllanishi qadimgi davrlarga borib, chuqur tarixiy va ijtimoiy-madaniy asoslarga ega. Bu rivojlanish jarayonini o'rganish ustida tafakkur an'analari, bilim olishga bo'lgan intilish va ma'rifatparvarlik g'oyalarning qoraqalpoq jamiyatidagi o'rni va ta'sirini tushunish zarurati kelib chiqadi. Bu izlanishda, hozirgi intellektual jamiyatning shakllanishiga yo'l ochgan tarixiy davrlar, madaniy meroslar va ijtimoiy manbalar kompleks tarzda tashkil etiladi. Ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda milliy intellektual tafakkurning shakllanishiga an'anaviy ta'lim tizimi, ayniqsa, madrasalar va boshqa madaniy markazlar asos soluvchi rol o'ynadi. Bu davrda yozilgan ko'plab ilmiy asarlar, adabiy asarlar va amaliy bilimning pasaygan shakllari ham qoraqalpoq xalqining intellektual salohiyatining rivojlanishiga hissa qo'shgan. Shunday qilib, ushbu olib borilgan izlanish, qadimgi davrlardan hozirgi uyushgan ijtimoiy-madaniy asoslargacha bo'lgan jarayonlarni tushunishga yordam beradi.

Qoraqalpoq jamiyatlarida bilim, ma'rifat va tafakkur an'analarning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Bu xalqning ko'chmanchi turmush tarzi va qadimiy madaniyati bilan bog'liq bo'lgan adabiy merosi, so'z san'ati va an'anaviy bilimni o'z ichiga oladi. "Qoraqalpoq adabiyoti tarixi" (2003) kabi asarlarda ko'rsatilishicha, xalqning og'zaki ijodiyoti, jirovlarning suhbatlari va dostonlari qadimdan ta'lim olishga, estetik tarbiyaga hamda ijtimoiy axloqqa xos madaniy qatlamlarni shakllantirishda alpomishdan rol o'ynadi[7, 316]. O'sha davrlarda "ta'lim tarixi"ni rivojlantirish yo'nalishida ko'plab ilmiy asarlar yaratilgan bo'lib, hujjatlarga asoslangan tarzda, XX asrning boshlaridan boshlab ta'lim tizimlarining rivojlanishi ustida amalga oshirilgan islohotlar milliy intellektualning shakllanishiga oddiy natijalarni berdi. Bu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, madaniy asarlar qanchalik yaxshi shakllangan bo'lmasin, ijtimoiy hayot rivojiga ham ulkan hissa qo'shganini ko'rishimiz mumkin.

1873-yili Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi qoraqalpoqlarni o'z qaramog'iga olgandan keyin Rossiya imperiyasi bu yerda xalqqa tibbiy yordam berish va

savodxon qilish bo'yicha oz-moz choralar ko'radi. Petro-Aleksandrovskdagi harbiy garnizon xodimlari spektakllar, konsertlar ko'rsatadi, boy qoraqalpoqlarning uyida grammofon, garmon ("rus qo'bizi") paydo bo'ladi. Mahalliy rus va tatar intelligensiyasi qoraqalpoqlarning madaniyatiga bir qancha yangiliklar kiritadi[1, 35-36].

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab XX asr boshlarigacha bo'lgan davr qoraqalpoq jamiyatining intellektual rivojlanishi uchun muhim davr bo'ldi. Bu davrda o'zbek va rus ma'rifatparvarlik g'oyalari ta'sirida yangi madaniy va ma'rifiy harakatlar vujudga keldi. Yuqorida eslab o'tganimiz "Qoraqalpoq san'ati tarixi" (1968) kitobidagi ma'lumotlarga ko'ra, bu davrda ta'lim tizimini isloh qilish, milliy maktablarni ochish va nashriyot ishini rivojlantirish bo'yicha ko'plab ishlar bajarildi[1, 73]. Sayfulg'abit Majitov, Qozi Mavlik va Ayapbergen Musayev kabi ziyolilar jamoatchilik fikriga katta ta'sir ko'rsatdi, yangi yo'nalishlarga yo'l ochib, xalqning bilimni oshirishga katta hissa qo'shdi. Bu ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar qoraqalpoq milliy intellektual salohiyatining jadal rivojlanishiga imkon yaratdi.

Milliy tibbiyot, adabiyot va amaliy ta'limning rivojlanishi ham qoraqalpoq jamiyatining intellektual salohiyati shakllanishida muhim rol o'ynadi. Qadimdan xalq tabobati san'ati, adabiy asarlar yozish, ayniqsa, XIX asrlarda xalq ijodini umumxalq darajasiga ko'tarish ilmiy o'rganilishi lozim bo'lgan soha hisoblanadi. An'anaviy davolash usullari va dorivor o'simliklar haqidagi bilimlarning ko'rinishlari hozirgi kungacha yetib keldi. Shu davrda yaratilgan asarlar, shu bilan bir qatorda, ko'plab yangi ilmiy asarlar ham yaratildi. Sayfulg'abit Majitov kabi olimlar ushbu sohalarning o'zbek va rus tillariga tarjima darajasida rivojlanishiga hissa qo'shdilar. Bu madaniy meros va ilmiy asarlar qoraqalpoq xalqining intellektual munosib hissasini ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda, bu davrda olib borilgan ilmiy asarlar ijtimoiy madaniy taraqqiyotning ahamiyatini oshirdi. Baholovchi va boshqa ijtimoiy-madaniy asarlarning rivojiga ham muhim hissa qo'shdi. Bu asarlar ko'plab odamlar tomonidan o'qilib, qoraqalpoq millatining intellektualligini har tomonlama rivojlantirishga hissa qo'shdi. Ijtimoiy-madaniy hissasi yuqori bo'lgan bu asarlar, hozirgi kunimizgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmay, yangi ilmiy izlanishlarga yo'l ochadi.

Intelligensiya - bu professional tarzda aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi kishilardan iborat ijtimoiy qatlamdir.

Qoraqalpoq jamiyatlarida har bir madaniy-ma'naviy holatning chuqur tarixiy va ijtimoiy ildizlari bor. Bilim, ma'rifat va tafakkur an'analari ham bundan mustasno emas. Bu yo'nalishlarning rivojlanishi davrlar davomida o'troq va

mahalliy, shu bilan birga, umuman turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy ahvoli bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Qoraqalpoqlarning qadimgi ko'chmanchi odatlari yurtdoshining xususiyatlarini ijtimoiy tuzilishi va bilimga doston bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Bu davrda bilim aynan tajriba, amaliy tajriba va og'zaki ijod adabiyotiga tayangan. Yangi avlodga tajriba shu tariqa otadan bolaga o'tdi. Tashkil etilgan ilmiy tashkilotlar yoki maktablar bo'lmagan, lekin tashkil etilgan ijtimoiy sharoitlarda amaliy bilimlarning yetarli darajada tarqalishini ta'minladi.

Qoraqalpoq jamiyatining islom dinini qabul qilishidan keyin ta'limga munosabat o'zgardi. Islom dini ma'rifat va ma'rifatni axloqiy jihatdan rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. XVI-XVII asrlarda tashkil etilgan maktablar oddiy tarzda diniy ta'lim berish jarayoni bo'lib, yozish, o'qish va Qur'onni o'rganishni o'z ichiga olgan. Bu davrda ilmiy asarlar aynan arab va fors tillarida yozilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi ilohiyot, huquq va adabiyotga oid bo'lgan. Bu asarlarning ko'plab nusxalari Xorazm xonligiga tegishli arxivlarda saqlanadi[5, 84].

Kelajakdagi ta'lim va ma'rifat an'analari XIX asrda o'ziga xos tarzda yanada rivojlana boshladi. Bu davrda jamiyat o'zgarishlarga hissa qo'shib, XIX asr boshlarida ana-mana singan jamiyat o'zgarishlari yanada chuqurlashib borib, ijtimoiy munosabatlarning jonlanishiga hissa qo'shdi. Tafakkur an'analari aynan o'sha davrda o'zining eng chuqur ko'rinishlarini namoyon eta boshladi.

Shuningdek, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab, Qoraqalpog'iston yerlarida ijtimoiy bilim darajalaridan biri sifatida harbiy va davolash san'atlari rivojlandi. Bu yo'nalishlarda aynan mahalliy tabiblar va jangchilar o'zlarining tajribalarini yanada aynan amaliy ko'rinishlar tarzida takomillashtirdilar. Bu yana ayni o'sha davrdagi amaliy tajribalarning nechog'li katta ahamiyatga ega bo'lganligini bildiradi[9, 56].

Shunday qilib, Sovet davrida bizning mamlakatimizda intellektual kadrlarni tayyorlash muammosi sotsializmni qurishning dastlabki davrida eng qiyin, eng keskin vazifalardan biri bo'ldi. Bu muammo tarixiy vaziyatlardan kelib chiqqan bir qator o'ziga xos munosabatlarning bo'lishiga bog'liq holda yurtimizning avvalgi qolgan joylarida, shu jumladan Qoraqalpog'istonda ham juda qiyin holga keldi.

XIX asrning 70-yillarigacha Qoraqalpog'iston Xiva xonligi tarkibiga kiradigan iqtisodiy jihatdan orqada qolgan hudud edi. XIX asrning o'rtasida qoraqalpoqlar orasida bo'lgan bir sayyoh: "Xiva xonlari qoraqalpoqlarni chidab bo'lmaydigan darajada ezadi ekan, "qirq teshik" bo'lgan alba-dalba kiyimlari ularning quyoshda pishgan tanalarini zo'rg'a yopib turibdi" [2, 2], deb yozgan. Inqilobgacha Qoraqalpog'istonda feodal-patriarxal o'zining ko'p turli shakllari hukmronlik qildi.

Xiva xonligining tarkibiga kirgan qoraqalpoqlar ham feodal-patriarxal o'zining 10 dan ortiq shaklining bo'lganligi ma'lum[6, 250].

Inqilobgacha Qoraqalpog'istonda agar paxtani va boshqa qishloq xo'jalik ekinlarini qayta ishlaydigan "kustarlik" korxonalarini hisobga olmaganda, sanoat uncha ishlamas edi. Qoraqalpog'istonda sanoatning juda past rivojlanganini shundan ham ko'rish mumkin, 1921-yili uning asosiy fondlarining bahosi faqat 183 ming so'mga teng edi. Inqilobgacha Qoraqalpog'istondagi barcha korxonalarining mexanik dvigatellarining quvvati hozirgi bizning mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan o'rta yuk mashinalarining birining quvvatidek bo'ldi[8, 11].

1912-1913-yillari Amudaryo bo'limi bo'yicha ekin ekkan 25997 xo'jalikda 20229 kun, 34 plug, 314 temir tishli mola, 17189 yog'och tishli mola, 13496 chig'ir bo'ldi. Amudaryo bo'limida o'sha yillari 13592 xo'jalik qishloq xo'jalik inventarlariga ega emas edi[3, 31].

XX asr boshlarida Qoraqalpog'iston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jahon ijtimoiy fanining yutuqlari bilan mustahkam bog'liq edi. Bu davrda paydo bo'lgan ziyoli guruhlarning ijtimoiy ahamiyatini Yunonistonning klassik falsafasi, shuningdek Yevropa jahon ijtimoiy fikrining o'tkir vakillari hamda Aristotel, Platon, G. V. F. Gegel (1820-yillardagi "Falsafa huquqi" asarida ijtimoiy institutlarning ahamiyatiga alohida e'tibor berilgan) hamda Karl Marks davrlaridan boshlab o'zining ko'plab asarlarida amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy omil sifatida ko'rib chiqqan.

Bu davrda ziyolilar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-ma'rifiy harakatlar Qoraqalpog'istonning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotini yangicha boshqarishga katta hissa qo'shdi. Bu harakatlarning yo'l boshchilari aynan o'sha ziyolilar edi. Ular aholi ongini yuksaltirish, unga ilmiy bilimlarni o'rgatib, jamiyat hayotiga faol jalb etishni maqsad qilgan. Bu jamiyat barqarorlashtiruvchi va o'chmas yaratuvchi kuchdir. Buning natijasida, o'sha davrda intellektual guruhlarning paydo bo'lishi uchun zarur bo'lgan dastlabki shart-sharoitlar yaratilgan edi.

Tarix fanlari doktori professor M. Karlibayevning fikricha, ahamiyatlisi, o'rganilayotgan davrda qoraqalpoqlarda barqaror ma'naviy-madaniy muhit va kitobxon ziyolilar shakllangan bo'lib, ularda turli janrlardagi adabiyotlarga ham shunday barqaror talab bo'lgan. Musulmon mumtoz asarlari (asosan, she'riyat) to'plamidan o'rin olgan asarlarning ko'pligi ziyolilarning umummusulmon ma'naviy qadriyatlari bilan tanishganidan dalolat beradi. Albatta, muayyan intellektual tayyorgarlikni talab qiladigan bu asarlar mualliflarining maqomi va murakkab ijodi bu she'riyatni o'quvchilar doirasi nisbatan kam bo'lganligini ko'rsatishi mumkin. Lekin bu ishga mahalliy mualliflar kirishib, izlanayotgan

asarlarni soddalashtirib o'qish an'anasini boshladi va ularni mashhur Berdaq kabi oddiy odamlar qabul qilishi uchun moslashtirdi[4, 141].

Qoraqalpoq intellektualligining shakllanishida XX asr boshlaridan amalga oshirilgan ma'rifatparvar yozuvchilar, dastlabki o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari kabi guruhlarining ijtimoiy ahamiyati katta bo'lgan. Shuningdek, bu davrda amalga oshirilgan ko'plab ijtimoiy islohotlar bilan bog'liq bo'lgan davlat xizmatchilari ham intellektual guruhlarining dastlabki ko'rinishlaridir. Misol uchun, XX asr boshlaridagi harbiy islohotlar va davlat boshqaruvi apparatining takomillashtirilishi bu davrda intellektual guruhlarining paydo bo'lishiga o'z hissasini qo'shadi.

Sovet davrigacha bo'lgan davrda intelligensiyaning rivojlanishi uchun ancha ilg'or shart-sharoitlar va dastlabki ko'rinishlar paydo bo'lgan. Qadimgi va o'rta asrlarda Sharq va G'arb ilmiy meroslarining o'zaro ta'siri, aynan o'sha davrdagi yuksak darajadagi madaniyat va adabiy asarlar ziyolilarning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shdi. Bu davrda yaratilgan ilmiy asarlar va ma'rifat natijalari ilmiy tafakkurning yanada rivojlanishiga va yangi yo'nalishlar paydo bo'lishiga yo'l ochib berdi.

Bu davrdagi yana bir muhim omil - bu qadimgi ko'chmanchi xalqlarning jahon madaniyatiga qo'shgan hissasi bo'lib, ularning ilmiy va falsafiy fikrlaridan amaliy bilimlarning paydo bo'lishi ziyolilarning aynan uyushgan va yuksak darajadagi ko'rinishlari uchun zamin yaratdi. Bu davrda ijtimoiy hayotning rivojlanishi, ilmiy tadqiqotlarning amalga oshirilishi va ilmiy meroslarning saqlanishi yangi ziyolilarni yetishtirishga yordam berdi. Yana, qilingan tahlili shuni tavsiya etishga sharoit yaratdi va jamiyat qo'llab-quvvatlashiga ega bo'ldi. O'sha vaqtda axloqiy tartiblar va madaniy yutuqlar milliy ziyolilarning paydo bo'lishiga to'sqinlik qilgan. Shu davrdagi ta'lim tizimining kamchiliklari, ijtimoiy hayotning rivojlanmaganligi va ilmiy yutuqlar darajasining pastligi ham ziyolilarning aynan tashkiliy ko'rinishda ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlaydigan darajaga yetmaganligi bilan bog'liq edi.

Yetib kelgan ilmiy meros, qadimiy adabiyotlar va tabiiy fanlarga oid ziyolilar faqatgina past darajadagi uyushgan ta'lim tizimini yaratdilar. Bundan tashqari, ijtimoiy tuzilmalarning past darajada rivojlanishi axloqiy tartiblar, milliy madaniyat va ilmiy tafakkurning erkin rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Ammo ko'plab buyuk olimlar, shoirlar va faylasuf ijodkorlarning asarlari bu davrda ijtimoiy tafakkur rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Bu mehnatlar, keyinchalik so'nggi davrdagi ziyolilarning rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi. Hujjatlar tahlili yana shuni tavsiya qilish mumkin: Qadimgi ilmiy asarlarning o'rganilgan adabiy merosi

va qadrlash industriyasi, hayratga solgan axloqiy harakatlari va bo'lajak ziyolilarning ko'rinishlarini amalga oshirishga asos bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алламуратов А. Қарақалпақстан искуствовсы тарийхынан. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Газета «Уральские войсковые ведомости»: 1863. № 11.
3. Досумов Я. М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917–1927). Ташкент, 1960.
4. Карлыбаев М. К истории ислама у каракалпаков: исторические, социальные, этнические и генеалогические контексты. – Нукус: Илим, 2021.
5. Карлыбаев М. Медресе в каракалпаки XIX-начала XX веков. – Нукус: Билим, 2002.
6. Қосбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве. Сб. «Труды Хорезмской экспедиции», т. III. М., 1958.
7. Пахратдинов А., Өтемуратова Х. Қарақалпақстан әдебияты XIX әсир екинши ярымынан XXI әсирге шекем. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2003.
8. Таджимуратов А. Развитие экономики и культуры Каракалпакской АССР за годы Советской власти. Нукус, 1958.
9. Турымбетова М. Халық медицинасы: тарийхы, емлеу хәм алдын алыу усыллары. Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2004.